

Назвы посуду для харчовых вадкасцей у гаворках Гомельшчыны

С.В. ЧАЙКОВА

У артыкуле аналізуюцца назвы посуду для харчовых вадкасцей у гаворках Гомельшчыны, а менавіта пасудзіны для трымання і пераносу напіткаў, пасудзіны для захавання малака, посуд на пітво; вызначаны фанетычныя і словаўтваральныя дыялектныя варыянты, а таксама лексічныя сінонімы; адзначаны мнагазначныя словы і амонімы; пададзены фразеалагізмы і прымаўкі, у склад якіх уваходзяць некаторыя з прадстаўленых лексем.

Ключавыя словы: гаворкі Гомельшчыны, дыялектызмы, посуд для харчовых вадкасцей, фанетычныя варыянты, словаўтваральныя варыянты, лексічныя сінонімы, мнагазначныя словы, амонімы, фразеалагізмы, прымаўкі.

In the article the author analyzes the names of utensils for food liquids in Gomel region dialects. The author defines phonetic, word formation variants and lexical synonyms and mentions polysemantic words, homonyms and proverbs.

Keywords: Gomel region dialects, dialecticisms, utensils for food liquids, phonetic variants, word-formative variants, lexical synonyms, polysemantic words, homonyms, proverbs.

Вывучэнне беларускай дыялектнай мовы і па сённяшні час застаецца адным з самых актуальных і перспектыўных напрамкаў сучасных навуковых даследаванняў.

Дыялектная лексіка складаецца са шматлікіх пластоў, у склад аднаго з якіх уваходзяць найменні рэчаў хатняга ўжытку, сярод якіх – прадметы бытавога, гаспадарчага і ўтылітарна-мастацкага прызначэння для прадуктаў харчавання, страў, вадкасцей і інш. – *посуд*. Найменні са значэннямі ‘гаспадарчае начынне для пітва’ і ‘асобны прадмет посуду, у які можна наліць што-небудзь’ – гэта пасудзіны для харчовых і нехарчовых вадкасцей, якія прызначаны для захоўвання, трымання і пераносу напіткаў, іх зачэрпвання, для пітва, а таксама для розных гаспадарчых патрэб.

Аб’ектам нашага даследавання з’явіўся посуд для *харчовых* вадкасцей, крыніцай даследавання сталі дыялектныя слоўнікі і матэрыялы да іх розных рэгіёнаў Гомельшчыны.

У сучаснай беларускай мове адзначаны наступныя літаратурныя назвы посуду для вадкасцей, у якім трымаюць напіткі і з якога п’юць: *банка, біклага, бітён, бутля, бутэлька, гарлач, гладыш, гляк, збан, кілішак, конаўка, кубак, слоік, чарка, шклянка* і інш. Між тым, у розных раёнах Гомельскай вобласці ўжываюцца лексемы, якія не маюць адпаведнікаў ва ўнармаванай мове. Размяжуем посуд для харчовых вадкасцей на некалькі груп.

1. Пасудзіны для трымання і пераносу напіткаў. Сюды адносяцца лексемы:

1. Биклага згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы – ‘невялікая драўляная ці металічная пасудзіна для вады’ [3, I, с. 374]. Для яе наймення выкарыстоўваюцца варыянты *биклага* (*Баклага для піцця на поле бралі. Лоеўск. [5, с. 44]*), *боклага* (памянш. *боклагжа*) (*Боклагжа – то бочалочка на абодва дна, колісь горэлку бралі. Тур. [4, I, с. 68]*), *бутлага* (*Цэлюю бутлагу гарэлкі ўнёс. Жытк. [1, III, с. 203]*), а таксама лексічныя сінонімы *плагга* (*Шлягі поўныя паналіваюць крынічнай вадой, як на луг ідуць. Жытк. [1, X, с. 141]*).

2. Бутэлька – ‘шкляная пасудзіна для вадкасцей, звычайна цыліндрычнай формы з вузкім горлам’ [3, I, с. 425] – у гомельскіх гаворках прадстаўлена словаўтваральным варыянтам *бутыка*: *Бері бутыкі, іді за горелкою [2, с. 23]*, лексічнымі сінонімамі *пляшка* (памянш. *пляшачка*): *Дам табе пляшачку гарэлкі і іді. Лоеўск. [5, с. 270]* і *пляўшка*: *Продавец, а вы пляўшкі прынімаеце? Жытк. [1, VI, с. 195]*. У літаратурнай мове *бўсел* – гэта ‘высокая бутэлька гарэлкі’ [3, I, с. 425]. У дыялектнай мове разам з літаратурнай намінацыяй (*Бутылка пяць літраў – эта бўсел зваўся. Б.-Каш., Ветк., Светл. [1, III, с. 202]*) сустракаецца памяншальная форма для наймення трохлітровай бутэлькі – *бўслік* (*У бўслік налівалі тры літры. Б.-Каш. [1, III, с. 203]*), а таксама сінанімічныя найменні *гарц* (*Тры літры бутылка,*

бусел такі, дак гарц зваўся. Ветк. [1, III, с. 231]), *гiрнец* (*Гiрнец робілі з дзерэва*. Тур.[4, I, с. 196]), *журавель* і *жураў* (*Журавель з гарэлкай паставілі ў каморку. У вугле стаяў жураў настойкі*. Б.-Каш., Гом., Раг. [1, IV, с. 143]). Маленькія бутэлькі маюць назвы *байстручók* (*Е усякіе пляшкі; вялікая пляшка – трохчэцвертная, сотка – байстручók. Налі бо у байстручók малака дзіцяці*. Лоеўск. [5, с. 44]), *жулік* (0, 25 л) (*Бабуля сустрэла сваю ўнучку і паслала ў лаўку за жулікам, бо да іх прыехалі госці*. Ельск. [1, IV, с. 143]) і *чурák* (бутэлька ёмістасцю 250 г) (*Мо далі б молака хоч чурák, а то дзіця хворэ*. Лельч. [1, X, с. 125]).

3. Бутля ў літаратурнай мове мае значэнне ‘вялікая бутэлька’ [3, I, с. 425]. У гаворках Гомельшчыны выкарыстоўваецца словаўтваральны варыянт *бўталь*: *Налі бўталь вады*. Гом., Жытк., *Нашы бўтлі ўсе оплеценые*. Нар. [1, III, с. 303]; *У нас бўталь дзевяць паўлітраў. Два бўтлі па дзевяць літраў водкі пахавалі ў кухвайкі*. Лоеўск. [5, с. 60], сінанімічныя лексемы *жураў* (трохлітровы буталь): *Целы жураў гарэлкі наліў* [5, с. 116] і *манáх* (бутля ад 3 да 6 літраў): *Деўкі дасталі маю настойку у манáсі і усю вупілі – цэлых п’яць літраў* [5, с. 189]. На Тураўшчыне *журавель* – гэта ‘аплеценая лазой бутля для гарэлкі (на 7 л)’: *Журавель – гарцова пляшка* [4, II, с. 67].

4. Вядро – ‘пасудзіна цыліндрычнай формы з дужкай, у якойносяць або захоўваюць ваду і іншыя вадкасці’ [3, I, с. 598]. У гомельскіх гаворках для наймення гэтай пасудзіны ўжываюцца фанетычныя і словаўтваральныя варыянты *ведрó* (*Перэйшла дарогу з нішчымнымі ведрамі*), *ведзёрцэ* (*Вона ж мне ведзёрцоў чотыры бала*), *ведрышчэ* (*ведрышче*) Тур. [4, I, с. 108–109], *вядрышча* (*Як угледзела гэта, дык аж вядрышча выпусіла з рук*) [2, с. 33]. Пасудзіна ёмістасцю 0,25 вядра ў Нараўлянскім і Светлагорскім раёнах мае найменне *гарцавён*: *Кажуць у цябе вельмі добры гарцавён, мо б ты мне яго пазычала. На вяселле вунь ён прынёс гарцавён віна* [1, III, с. 231]. Маецца таксама найменне для вёдраў на каромысле – *суды*: *Байбук вырас нейкі, хоць бы матцы суды якія вады прынёс*. Б.-Каш., Светл., Чач. [1, VIII, с. 175].

II. Пасудзіны для захавання малака, якія могуць выкарыстоўвацца і для розных іншых напіткаў.

1. Бітón – ‘бляшаная з накрыўкай пасудзіна для пераносу і захавання малака і іншых вадкасцей’ [3, I, с. 377]. Для назвы маленькага бітончыка ў Лоеўскім раёне выкарыстоўваецца дыялектызм *барылачка*: *На табе барылачку малака, занесі цёццы Мар’і* [5, с. 47].

2. Гляк (памянш.-ласк. *глячók*) – ‘нізкая гліняная пасудзіна з выпуклымі бакамі і вузкім горлам’ [3, II, с. 61]. У гомельскіх гаворках выкарыстоўваюцца намінацыі *глёк* (*Глэкі для молака лучшэ поліваные*. Тур. [4, I, с. 202]; *Гладышка – без вушак, глёк з вушкамі*. Лоеўск. [5, с. 85]; *Вазьмі глёк, налі малака бацьку*. Гом. [1, III, с. 233]); *глэчык* (*Як вузкая шыйка у глэчыка, то больш сметаны*. Тур. [4, I, с. 202]), *глэчык* (*Еты глэчык такі добры*. Гом. [1, III, с. 233]), а для гляка ёмістасцю каля двух літраў з носікам існуе найменне *буцёл* (*З буцёла молака собе налі, хлопче, а то з гладышкі розольеш* [4, I, с. 99]).

3. Збан, які ў літаратурнай мове мае значэнне ‘высокая гліняная пасудзіна, якая звужаецца ўверсе і мае звычайна ручку і носік’ [3, II, с. 426], у гаворках Гомельшчыны прадстаўлены намінацыямі *дзбáн* (*Ідзе он ідзе, да жабу несе ў дзбáне, да клубочек коціцца* [2, с. 45], *кушын* (*Два кушына малака наліла* [1, IV, с. 272]); акрамя таго, на Жлобіншчыне выкарыстоўваецца лексема для маленькага збанка – *вушáціц* (*Наліла малако ў вушáціц* [1, III, с. 220]). Сярод найменняў збана мэтазгодна выдзеліць яго разнавіднасці, а менавіта:

а) *гладьш* (*гладьшыка*) – ‘збан без ручкі’ [3, II, с. 55]. Збанок без вушка або ручкі мае сінанімічныя найменні *абіцік* (*Абіцік – эта гладышка з адбітым рылам*. Раг. [1, III, с. 164]), *гарлянік* (памянш. *гарлячók*) (*Я ў гарляніку сырыквашу дзяржу. Сабрала гарлячók смятаны*. Добр.[1, III, с. 231]) і *гiрка* (‘гладыш, адбіты зверху’) (*Як пообіваюць крае з гладышкі ці глэка, то кажуць гiрка осталаса*. Тур. [4, I, с. 200], *Поўная гiрка малака*. Хойн. [1, III, с. 233]);

б) *гарлáч* (памянш.-ласк. *гарлáчык*) – ‘від збана з вузкім горлам’ [5, II, с. 31] – прадстаўлены дыялектнай намінацыяй *гарляк*: *Няхай бы яны пасінелі, але ж і гарляк не вытрымаў бы, ён хруснуў бы пад імі* [2, с. 36].

III. Посуд для пітва (з якога п’юць малако, каву, чай, гарэлку і інш.):

1. **Кілішак** – ‘невялікая шкляная пасудзіна на ножцы; чарка’ [3, II, 684] – мае найменні **кальюшак** (*Дай кальюшак на стол.* Акц. [1, IV, с. 200]) і **кельюшка** (*Адну кельюшку купіла.* Жлоб. [1, IV, с. 227]).

2. **Конаўка** – назва ‘металічнай пасудзіны з ручкай для піцця, звычайна самаробнай’ [3, II, с. 710] – у гомельскіх гаворках прадстаўлена як літаратурнай намінацыяй **конаўка** (*Конаўку на сенокос бралі.* Тур. [4, II, с. 213]), так і дыялектнымі найменнямі: **кёрчык** (*Падай мне кёрчык вады.* Хойн., *Дзе ж ты паставіла кёрчык, сваха вельмі вады хоча.* Светл. [1, IV, с. 243]) і **куганка** (*Вун жа куганка стаіць, чаму ты набгом п’еш?* Б.-Каш. [1, IV, с. 263]).

3. **Кубак** – гэта найменне ў літаратурнай мове выкарыстоўваецца са значэннем ‘невялікая, звычайна з ручкай, фарфоравая, гліняная ці іншая пасудзіна для піцця’ [3, II, с. 748]. З гэтым жа значэннем у розных рэгіёнах Гомельскай вобласці ўжываюцца дыялектызмы **кубок** (памянш. **кубочок**) (*Это кубкі вашыя, хлопцы, невымытыя?* Тур. [4, II, с. 246]), **квэрта** (*Гэта була кварта колісь, да ручкі адломаліся.* Тур. [4, II, с. 187]), **куфрык** (*На стале вунь куфрык стаіць.* Лельч., *Набяры вады ў кўхлік ды падай напіцца.* Маз., *На стале хлеб і малако ў кўхліку.* Ельск., *У лаўцы кўхлікі ёсць.* Петр. [1, IV, с. 271]), **кўхель**, **кўхол**, **кўхлік** (*У нас кўхлік, а ў Хочэні крушка, я не чула, каб у Хочэні кўхлік гаворылі.* Тур. [4, II, с. 255]), **Выпі** з **кўхліка** малака. Лоеўск. [1, IV, с. 271], *У кўхлік молоко наліваюць, чай п’юць.* О-о, *у мене вада е у кўхліку.* Лоеўск. [5, с. 173]), **кўхнік** (*Падай кўхнік вады.* Петр. [1, IV, с. 271]), **рўндлік** (*Налі малака у рўндлік і занесі Сцепану.* Браг. [1, VII, с. 164]).

4. **Слоік** – гэта ‘невялікая шкляная або гліняная пасудзіна’ [3, V, с. 206]. На Тураўшчыне найменне **слоік** (памянш. **слоійчык**) ужываецца ў сваім літаратурным значэнні (*Прынесі мне слоійчык молока, я даўно не піла яго* [4, V, с. 57]), аднак зафіксаваны яшчэ дыялектызм для наймення шкляной банкі – **сцеклянка** (*От, сцеклянок дзве я назбіраю, то сцеклянка масла* [4, V, с. 124]). На Лоеўшчыне для наймення **слоіка** ўжываецца літаратурная намінацыя **банка**, якая мае значэнне ‘шкляная або бляшаная пасудзіна, звычайна цыліндрычнай формы’ [3, I, с. 338]: *Поўну банку накідайце малака* [5, с. 46], а шкляны **слоік** тут мае таксама найменне **сцяклянка** (**сцеклянка**): *Улі сабе малака з сцяклянкі* [5, с. 349].

5. **Чарка** (памянш. **чарачка**) – ‘невялікая шкляная пасудзіна на ножцы для піцця спіртных напіткаў’ (тут жа фіксуецца разм. **чарчына**) [3, V/2, с. 298, 303]. У гутарковай мове Тураўшчыны адзначаны як літаратурны варыянт (*Одноёю чаркою обходзіліся кругом колісь*), так і памяншальны фанетычны варыянт **чарочка** (*Тая чарочка мо дваццаць грам була?* [4, V, с. 287]), а таксама словаўтваральныя варыянты **чарына** (памянш. **чарынка**): *Хоць бу ужэ яку чарыну выпіў на св’ято! Колісь вўп’е еку чарынку да й усе* [4, V, с. 288]. У Лоеўскім раёне выкарыстоўваюцца найменні-сінонімы – **кўнік** (*Кўнік – эта калісь чарка* [5, с. 162]) і **палустаканнік** (*Ціпер палустаканнікамі тожа п’юць, але іх больш, чым колісь* [1, VI, с. 152]). Памяншальны варыянт адзначаны сінанімічнымі лексэмамі **стаўляначка** (Светл.) [1, VIII, с. 168] і **цўбачка** (чарачка 50–75 г) (*Гарэлку цўбачкай мералі.* Добр. [1, X, с. 118]).

6. **Шклянка** – ‘шкляная пасудзіна цыліндрычнай формы, без ручкі, прызначаная для піцця’ [3, V/2, с. 367]. Для наймення гэтай пасудзіны шырока ўжываюцца лексічныя сінонімы, а менавіта: **дзес’ятуха** (50 г) (*Гарэлку п’юць дзес’ятухамі.* Светл. [1, III, с. 248]), **дзятлік** (100 мл) (*Дастаў Цімох у Юдашкінай два дзятлікі, выпіў, дак лягчэй стала.* Чач. [1, III, с. 251]), **пятачка** (**пяташка**) (50 мл) (*У шкалік уваходзіць пятачка гарэлкі.* Светл., *Пяташка – то адна румка.* Рэч. [1, VI, с. 232]) і **штакан** (*Вымаўляць штакан зараз тураўцы назбягаюць, але раней такое вымаўленне было пашырана.* Тур. [4, V, с. 94]).

Сярод народна-дыялектных назваў посуду для харчовых вадкасцей назіраецца полісемія і аманімія. Многазначнымі з’яўляюцца наступныя намінацыі: **буслік** 1) ‘трохлітровая бутэлька’ і 2) ‘чарка (100 грам)’ (Жлоб.) [1, III, с. 203]; **гарнец** 1) ‘бутэлька’ і 2) ‘мера ў 5 фунтаў’ (Тур.) [4, I, с. 196]; **гарц** 1) ‘бутэлька’ і 2) ‘гарнец’ (Б.-Каш., Жытк.) [1, III, с. 231]; **квэрта** 1) ‘кубак, кружка’ і 2) ‘старая мера вадкасці’ (Тур.) [4, II, с. 187]; **кўхлік** 1) ‘кубак’ і 2) ‘спарыш’ (Калінк., Петр.) [1, IV, с. 271]; **пляшка** 1) ‘бутэлька’ і 2) ‘шкло да лямпы’ (Лоеўск.) [5, с. 270]; **сцяклянка** 1) ‘шкляны слоік’ і 2) ‘шкло’ (Лоеўск.) [5, с. 349].

Акрамя полісеміі, у аналізуемай групе дыялектнай лексікі назіраецца з’ява аманіміі. Аманімічнымі з’яўляюцца дыялектныя адзінкі, сярод якіх адна з лексем – назва посуду для вадкасцей: *бўсел*¹ – ‘пяцілітровая бутэлька’ і *бўсел*² – ‘птушка’ [1, III, с. 203]; *дзес’ятуха*¹ ‘шклянка ў 50 г’ і *дзес’ятуха*² – ‘свята (у дзiesiąтую пятніцу пасля Вялікдня)’ [1, III, с. 248]; *гарляк*¹ ‘гарлач’ і *гарляк*² ‘горла’ [3, с. 36]; *зірка*¹ – ‘абабіты гладыш’ і *зірка*² – ‘грыўка валасоў над ілбом’ [4, I, с. 200]; *жулік*¹ – ‘бутэлька 0,25 л’ і *жулік*² – ‘прайдзісвет, падманшчык’ [1, IV, с. 143]; *кóнік*¹ – ‘чарка’, *кóнік*² – ‘цвыркун’ і *кóнік*³ ‘варэнік’ [5, с. 162]; *корэц*¹ – ‘кубак, кружка, пасудзіна з кары чэрпаць ваду’ і *корэц*² – ‘пятля на верхнім камені ў жорнах’ [4, II, с. 223]; *шляга*¹ – ‘біклага’ і *шляга*² – ‘лента на спадніцы’ [1, X, с. 141].

Лексемы *глёк* і *збан* уваходзяць у склад народных прыказак: *Усякое бувае на веку, прыходзіцца варыць і ў глёку* (Тур.) [4, I, с. 202], *До поры збан воду носіць, ек дужка оторвеца, то й вода розольеца* (Тур.) [4, II, с. 135-136], а намінацыя *глёк* таксама ў склад фразеалагізма *‘наглядзела як сава ў глёк’* (Лоеўск.) [5, с. 85].

Такім чынам, побач з літаратурнымі назвамі посуду для харчовых вадкасцей у гаворках Гомельшчыны шырока ўжываюцца дыялектызмы (фанетычныя, словаўтваральныя, лексічныя), сярод якіх назіраецца полісемія і аманімія; некаторыя адзінкі з’яўляюцца адным з кампанентаў фразеалагізмаў або ўваходзяць у склад прыказак. Рэгіянальныя найменні посуду для харчовых вадкасцей шырока функцыянуюць на тэрыторыі ўсёй Гомельскай вобласці і складаюць адзін са шматлікіх прадметна-тэматычных пластоў народна-бытавой лексікі дыялектнай мовы – неад’емнай часткі духоўнай культуры беларускага народа.

Умоўныя скарачэнні раёнаў і рэгіёна Гомельскай вобласці

Акц. – Акцябрскі, Б-Каш. – Буда-Кашалёўскі, Браг. – Брагінскі, Ветк. – Веткаўскі, Гом. – Гомельскі, Добр. – Добрушскі, Жлоб. – Жлобінскі, Жытк. – Жыткавіцкі, Ельск. – Ельскі, Калінк. – Калінкавіцкі, Карм. – Кармянскі, Лельч. – Лельчыцкі, Лоеўск. – Лоеўскі, Маз. – Мазырскі, Нар. – Нараўлянскі, Петр. – Петрыкаўскі, Раг. – Рагачоўскі, Рэч. – Рэчыцкі, Светл. – Светлагорскі, Хойн. – Хойніцкі, Чач. – Чачэрскі, Тур. – Тураўшчына.

Літаратура

1. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. – У кн.: Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск : Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна. Вып. 3: А – Д. – Мінск, 1975. – 264 с.; Вып. 4: Е – К. – Мінск, 1976. – 276 с.; Вып. 6: П. – Мінск, 1978. – 240 с.; Вып. 7: Р. – Мінск, 1980. – 176 с.; Вып. 8: с. – Мінск, 1980. – 192 с.; Вып. 10: Х – Я. – Мінск, 1982. – 160 с.
2. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры : слоўнік / пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1983. – 174 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ імя Петруся Броўкі”. Т. 1: А – В. – Мінск, 1977. – 608 с.; Т.2: Г – К. – Мінск, 1978. – 768 с.; Т.5: Кн. 1. С – У. – Мінск, 1982. – 663 с.; Т.5: Кн. 2. У – Я. – Мінск, 1984. – 608 с.
4. Тураўскі слоўнік : у 5 т./ склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін [і інш.] – Мінск : Навука і тэхніка. Т.1: А – Г. – Мінск, 1982. – 255 с.; Т.2: Д – К. – Мінск, 1982. – 271 с.; Т. 5: С – Я. – Мінск, 1987. – 423 с.
5. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.